

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО ТА ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ

УДК 327.5(477.74)(1-32)/ «17-18»

Красножон О. С., ДЗ «ПНПУ імені К. Д. Ушинського»

ПРОБЛЕМА МІЖЕТНІЧНИХ КОНФЛІКТІВ В ОДЕСЬКОМУ РЕГІОНІ (КІНЕЦЬ XVIII – СЕРЕДИНА XIX ст.)

Стаття присвячена аналізу міжетнічних відносин та факторів виникнення міжетнічних протиріч Одеського регіону в кінці XVIII – середині XIX ст. Розглянуто ключові моменти взаємодії народів і народностей регіону та окреслено їх основні характеристики.

Однією з глобальних проблем, що стоять перед людством на сучасному етапі його розвитку, є існування конфліктів, що мають етносоціальний, етнокультурний, етнорелігійний, а найчастіше – етнополітичний характер. Сучасний європейський і, зокрема, український геополітичний простір зазнає впливу цілого ряду трансформаційних процесів на етноісторичних засадах, що можуть викликати його розбалансованість. Одним з головних проявів цього може слугувати зростаюча соціальна диференціація як між різними країнами, так і всередині окремо взятих країн, радше багатонародних, що у поєднанні з конкуренцією за різноманітні природні ресурси призводить до локальної та міжетнічної напруги і до відкритих міжетнічних конфліктів. Неврегульовані етнополітичні відносини та крихітні етносоціальні інститути мають складний та неоднозначний характер, тому етнічні проблеми, конфлікти та необхідність їх якнайшвидшого вирішення набувають дедалі відкритого і вибухоподібного характеру.

Проблема міжетнічних конфліктів є особливо актуальною для регіонів із поліетнічним складом населення, де характер міжнаціональних відносин відіграє надзвичайно важливу роль. Яскравим прикладом такого українського регіону є Одеська область, яка суттєво відрізняється від інших за національним складом населення. Тут проживають представники понад 130 національностей та народностей, причому особи некорінної національності складають понад 45% населення, тоді як загалом по Україні цей показник дорівнює 26,4% [5]. Територія Одеської області як адміністративної одиниці остаточно сформувалась після завершення Другої світової війни та приєднання до неї у 1950-х роках Південної Бессарабії. Райони, які увійшли до складу області, з самого початку були зоною розселення різних етносів, що призвело до утворення зони складних міжнаціональних взаємодій, де анклавні осередки представників окремих національностей поспугово перетинаються з поліетнічними поселеннями, у межах яких співіснують різні етнічні групи. В межах Одеської області опинились три великі історико-етнографічні одиниці: причорноморські степи Буго-Дністровського межиріччя, Південна Бессарабія (Буджак) та Південне Поділля. Між ними, у центральних районах області, утворилась своєрідна «перехідна зона» [10]. Подібні маргінальні території завжди знаходились у центрі уваги дослідників. Терміном «етномаргінальний регіон» у даному випадку визначаються поліетнічні прикордонні райони, що є зоною постійних активних міжнаціональних контактів і, як наслідок цього, місцем проживання багатьох етнічних маргіналів, тобто людей, що мають батьків різної національності й через це – певні вагання під час етнічної самоідентифікації [6, с.203]. Не зважаючи на помітну різницю у етнічному складі адміністративних районів Одеської області, їх пов'язує тяжіння до центрального мегаполісу, навколо якого склалася багатоступенева господарська та культурна мережа.

Етнічними протиріччями та визначенням ролі національних меншин в етнополітичних дослідженнях займались В.О. Котигоренко, М.І. Панчук, О.Я. Калакура, Л.Є. Шкляр та ін. [7,3,14]. Проблемами єврейської колонізації краю у XVIII-XIX ст. займався О.Й. Губар, чия фундаментальна праця «Євреї Одеси» вийшла в світ нещодавно [2]. Багато унікальних та маловідомих даних щодо етнічного складу населення найбільшого міста регіону – Одеси, зібрано відомою американською дослідницею П. Херліхі [13]. Окремі аспекти етнічної культури населення Півдня України досліджують В.Г. Кушнір, Л.І. Полякова, О.А. Пригарін, А.В. Шабашов та ін. [1,4, 8, 9].

Значна частина проблем, що постають перед державою у сфері етнічних взаємин, виникли не сьогодні, а мають тривале історичне

коріння. Для Одеського регіону чи не найважливіше значення має період кінця XVIII – середини XIX ст., коли формувалася сучасний поліетнічний стан території, яка сьогодні являє собою Одеську область. Тому їх дослідження на широкому історичному фоні створює базу для успішного й ефективного розв'язання в сьогоденні. Це визначає практичну та політичну значимість вивчення проблеми в регіональному розрізі й, зокрема, на Одещині, де процес формування та динамічного розвитку етнічних груп активно продовжується.

Протягом періоду, який розглядається в роботі, відбувалися активні міграційні процеси як на зовнішньому, так і на внутрішньо-обласному рівні, підвищувались темпи урбанізації та, як наслідок, посилювався процес переміщення населення до міст взагалі та, зокрема, до обласного центру. Колонізація Новоросії відрізняється однією характерною ознакою: у ній надзвичайно важливу роль відіграють іноземні колоністи. Особи, що стояли на чолі місцевого управління наприкінці XVIII – на початку XIX ст. (Г. О. Потьомкін, П. О. Зубов, А. Рішельє), прагнули до швидкого заселення цього пустинного краю і використовували для досягнення своєї цілі всіляких засобів. З іншого боку можна було сподіватися, що іноземці внесуть в новий край більш високу та сучасну матеріальну і розумову культуру, що благотворно впливатимуть на тубільне і прийшло населення. То були чи не найважливіші мотиви для заохочення іноземної колонізації. Політична ситуація як у Європі так і Росії на початку XIX ст. лише сприяла такій еміграції європейців. Почалася колонізація за ініціативою уряду, який запрошував колоністів і турбувався про їх влаштування.

Перші поселенці в Новоросії були переважно вільними людьми або, принаймні, жили як вільні. В укріплених містах розміщувалися солдати і козаки. Багато з них після завершення терміну служби залишалися вже як цивільне населення, в тих містах, які раніше ними охоронялися. Серед перших переселенців чітко виділялися також і підприємці, торговці, які прагнули використати можливості освоєння родючих і пустельних південних степів. Підраховано, що в 1797 році третина населення однієї тільки Одеси становили або іноземці, або безпаспортні, що означало незаконний характер їх проживання [13, с. 74]. Доля останніх становила складну проблему для влади. До того ж місто Одеса було першим центром реформаторського руху в юдаїзмі, першим центром сіоністського руху. Організація грецьких патріотів «Філікі Етерія» теж знаходила в місті підтримку. Діячі національних рухів – болгарського, польського, українського – так само як і декабристського руху – створювали в місті свої таємні групи.

Основна характерна риса одеського суспільства – це, безсумнівно, наявність у місті великих етнічних груп, що відрізнялися одна

від одної мовою та релігією. Найбільша етнічна група складалася з тих, хто говорив на слов'янських мовах. Серед слов'ян більшість складали росіяни, вони становили половину населення 50,78% в 1897 році [13, с. 318]. Можливо, ця цифра збільшена, що є прагненням частини неросійського населення записувати російську в якості рідної мови і, тим самим, зарахувати себе до політично домінуючої групи.

Після слов'ян другим головним компонентом одеського населення були євреї. Більшість одеських євреїв були російськими підданими, хоча була також група іноземних євреїв, в основному австрійських. Будучи об'єктом різних цивільних обмежень, євреї часто стикалися з ставленням до них як до іноземців, хоча насправді вони були серед перших поселенців регіону 60 – 70-ті рр. XIX ст., яке дослідники визначають як «золоте століття» для одеських євреїв [2, с. 63].

З 1870-х рр. статус євреїв знижується, при тому, що чисельність продовжує зростати. Вирішальними у погіршенні юридичного і значною мірою соціального становища євреїв Одеси стали ганебні травневі «тимчасові» закони Ігнатієва, введені в 1882 році [13, с. 423]. Вони були урядовою відповіддю на зростання міжетнічної напруги та створювалися для умиротворення росіян, які в інших умовах могли б звернутися до революційної діяльності проти уряду. Закони гарантували, що євреї не могли експлуатувати неєвреїв. Згодом євреї були жорстко обмежені в їх пересуванні; вони були позбавлені права на житло в сільській місцевості, навіть у межах осілости. Їм було заборонено купувати землю поза містами і навіть жити як землевласникам у сільській місцевості. Вони не мали права працювати по неділях і в дні християнських свят, отримуючи тим самим переваги в порівнянні з християнами. У той час як закони визначали економічне хитке становище євреїв, їх політичні наслідки були ще більш небезпечними. Ставала очевидною політика уряду по відношенню до євреїв як до громадян другого сорту, які позбавлялися повноцінного законного захисту проти актів залякування. Англійська міністр вказував в 1880-ті рр., що статус євреїв знизився, в порівнянні з попередніми десятиліттями. Вони ставали суб'єктами безпрецедентного цькування. Наприклад, оголошення, вивішене на громадській лазні: «Собакам і євреям тут митися заборонено» [2, с. 214 – 215].

Багато євреїв приходили до висновку, що асиміляція і навіть пристосування до життя у новому «великому суспільстві» має занадто перешкод і робили вибір в сторону еміграції з Одеси і держави. Інші відправлялися в Санкт-Петербург, де громадське та інтелектуальне життя були, за чутками, менш пригніченими. Інші вибирали сіонізм і закликали до повернення на «Землю обітовану» [11].

Євреї були також найбільш швидко зростаючою групою населення. У 1873 році жителі іудейського віросповідання становили 26,55 % населення Одеси. У 1892 році євреї становили 32,96 %, і до 1897 року їх чисельність досягла вже 34,41 % населення. Відповідно православне населення в Одесі скоротилося з 64,79 % в 1873 році до 57,46 % в 1892 році. Ще більш знизилася ця частка в 1897 році, до рівня в 55,93 % [2]. І це – всупереч усім спробам Олександра III сприяти русифікації та поширенню православ'я. Одеса швидко ставала переважно єврейським містом. Це демонструє, що умови все ще залишалися сприятливими для одеських євреїв, але в той же час, безсумнівно, це викликало і ворожнечу багатьох не євреїв по відношенню до них.

Упередження проти єврейського населення розповсюджується внаслідок економічних, а не релігійних причин – просто вони стають все більш багатими і процвітаючими, в той час як інші втрачають ґрунт під ногами у всіх заняттях і професіях. Розточивши свої капітали в невдалих підприємствах або в розвагах і надмірностях, населення змушене закладати свою власність євреям для збереження хоча б видимого благополуччя. Водночас євреї здійснюють контроль над усіма вигідними підприємствами і напрямками справ в Одесі. Їх сини в університеті демонструють ту ж серйозність і старанність, що у своїй торгівельній конторі. Тому вони стають кращими лікарями, адвокатами та інженерами, їхні послуги користуються попитом, в той час, як інші представники цих професій часто марно очікують клієнтів.

У 1874 р. британський консул зазначив: «У змішаному населенні цих країв один з найбільш цінних елементів складається з німецьких колоністів, які, чисельністю близько 160 тисяч, складаються з поселенців, запрошених сюди на проживання в часи Катерини II» [13, с. 398]. Привілеї, якими останніх залучали до поселення в Новоросії, були скасовані, так що багато емігрували з сім'ями в Америку.

У першій половині XIX ст. численні етнічні групи, що складали населення Одеси, проживали у взаємній терпимості і навіть у ілюзорній гармонії. У своєму колі кожна група вела суспільну діяльність, відправляла релігійні культи і організовувала навчання дітей. Антиєврейські виступи траплялися в 1821, 1849, 1859 рр..

У другій половині XIX століття євреї стали складати другу за величиною етнічну общину в місті. Багато євреїв в Одесі були в значній мірі асимільовані, русифіковані, освічені і сприймали загальну культуру. У 1865 та 1870 роках єврейські купці домоглися ще більших успіхів. З початком 1871 року відчувається ворожість між греками та євреями, яка проявилася в насильницьких діях. Погром 1871 року почався біля грецької православної церкви. Американський консул відправив

до Вашингтона детальний звіт про події. Ворожість до євреїв, пояснював він, виникає з наявності в місті приблизно 40 – 50 тис. євреїв і приблизно вдвічі меншу кількості греків. Греки вели «в основному більш велику і вигідну торгівлю» [13, с. 455-456].

Десятиліттям пізніше погром був організований краще. Погром 1881 року повинен був продемонструвати руйнування майна для того, щоб сигналізувати урядові: народ обурений єврейською «експлуатацією». Це мало означати: суворі закони і обмеження щодо євреїв будуть вітатися. І, звичайно, цю «місію» погром виконав [13, с. 457].

Погроми 1881 року були добре організовані і скоординовані по всій південній Росії, що вказує на діяльність центральної організації, що направляла їх. Визначити ж глибинні причини насильства неважко. У березні 1881 року імператор-визволитель Олександр був убитий. Перед тим, як його син, новий імператор Олександр III, підготував свою версію вбивства батька, реакціонери могли дати вихід власній ненависті до євреїв і стверджувати, що їхні дії є помстою за вбивство царя. По всьому півдню ходили чутки, що цар наказав знищувати єврейське майно. Насильство почалося в Єлисаветграді в квітні, а в Одесі – у травні [13, с. 458].

Соціальні потрясіння а потім і страшний погром 1905 року отруїли ту, в основному, доброзичливу атмосферу, в якій жили раніше одеські євреї. Перед початком першої світової війни чимало євреїв, що боялися за свою власність і навіть за своє життя, емігрували з Одеси та її околиць. За даними Європейського статистичного товариства, до 1904 року відсоток єврейського населення Одеси скоротився з 35 до 30,5% від загальної чисельності городян. Невдовзі після жовтневого погрому 1905 року Одесу покинули до 50000 євреїв [13, с. 393].

Підводячи підсумок можна зазначити наступне, що не зважаючи на заохочення на ранніх стадіях з боку влади, вже в середині-другій половині XIX ст. відношення до іноземних меншостей змінюється. Так, євреї вступають у стадію конфлікту з греками та переживають декілька погромів, які влада не намагалася зупинити принаймні в перші дні. Загалом етнічні спільноти поступово перетворюються на «повноцінних» громадян імперії, льотні відносини з боку держави зникають. Саме декілька таких прикладів (як необхідність призову та податкова політика) призвели до міграції у США тисячі представників німецьких громад краю.

Суто політичним проектом стала організація по визволенню Греції від османського панування – «Філікі етерія», що діяла в Одесі. Певною мірою на прикладі тієї ж Одеси ми можемо прослідкувати формування міфу «найкосмополітичнішого» міста Російської імперії.

Але це місто навпаки – мало найбільш гострі міжетнічні конфлікти на теренах держави. Достатньо сказати, що саме тут почалися перші погроми у державі на етнічному ґрунті. З іншого боку, з роками деякі групи колоністів обрусіли, втративши свої етнографічні особливості. Наприклад, серби, чорногорці і хорвати [1].

Також певні інтереси сусідньої Османської імперії були порушені, коли російській уряд наполегливо провадив політику переселення до своїх земель підданих ворожій державі православного віросповідання. Зокрема, молдован, греків та болгар.

Отже, виходячи з поліетнічності населення, враховуючи традиції співжиття на своїй території різних в етнічному, культурному, мовному відношенні груп, Одеський регіон взяв курс на формування багатокультурного суспільства. Національна ідентичність його членів базується не на етнічній належності, а на засадах територіального патріотизму та етнічного плюралізму [12]. Українське населення сьогодні повинне усвідомити можливість конфлікту, своє місце у єдності суспільства, яке називається українською нацією. Це найважливіші умови для національної єдності, яка виникає як на моноетнічній, так і на поліетнічній основі через спільну господарську діяльність і державно-політичне об'єднання. В умовах поліетнічності населення Одеської області її етнонаціональна політика є важливою складовою гуманітарної політики в цілому. Консолідація суспільства, а отже, зміцнення української державності, можливі лише за умови створення сприятливих умов для розвитку всіх етнічних спільнот, оптимального врахування їхніх інтересів. В основі порозуміння етнічних і національних спільнот лежить міжетнічна комунікація, що є важливим фактором побудови громадянського суспільства в сучасній Україні.

Бібліографічний список:

1. Богуславская Ю.Ю. К вопросу об этническом составе населения Одесской области / Ю.Ю. Богуславская // Етнічність в історії та культурі: матеріали і дослідження / Одеський державний університет ім.І.І.Мечникова. – Одеса : Гермес, 1998. – С. 29-31.
2. Губарь О.И. Очерки ранней истории евреев Одессы. / О.И. Губарь. – Одесса : ВМВ, 2013. – 414 с.
3. Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт / В.О. Котигоренко. – К. : Світогляд, 2004. – 722 с.
4. Кушнір В.Г. Формування регіональних груп українців у Буджаку, Нижньому Подунав'ї і дельті Дунаю / В.Г. Кушнір // Традиційна культура діаспори. Збірка наукових праць / Матеріали міжнародної наукової конференції «Одеські етнографічні читання». – Одеса : КП ОМД, 2012. – С. 210-279.

5. Лихачёв В. Н. Антисемитизм в Украине (2005 – 2006 гг.) [Электронный ресурс] / В.Н. Лихачов // Режим доступа: www.eajcs.org/index_r.php.
6. Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст / Л.П. Нагорна. – К. : ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. – 405 с.
7. Панчук М. І., Калакура О. Я. Національні меншини як об'єкт етнополітичних досліджень / М.І. Панчук, О.Я. Калакура // Етнополітологія в Україні. Становлення. Що дали? / Збірник. – К., 2002. – С. 239-252.
8. Пригарин А. А. Русские старообрядцы на Дунае: формирование этноконфессиональной общности в конце XVIII – первой половине XIX вв. / А.А. Пригарин. – Одесса-Измаил-Москва, 2010. – 528 с.
9. Станко В. Н., Шабашов А. В. Этнографическое изучение болгар Южной Украины в Одесском университете: методика и направление исследований / В.Н. Станко, А.В. Шабашов // ЗІФ. – 1996. – Вип. 3 – С. 79-86.
10. Татаренко Т. М. Етнічні кордони і міжетнічна толерантність / Т.М. Татаренко // Політичний менеджмент. – К., 2004. – № 5 (8). – С. 31 – 39.
11. Трощинський В. П., Шевченко А. А. Пошуки згоди і миру в сімействі (концептуальні засади етнополітики) / В.П. Трощинський, А.А. Шевченко // Віче. – 1997. – № 10. – С. 31.
12. Фельдман О. Б. Поєднання зусиль заради міжнаціонального миру, міжетнічного порозуміння. Статті, виступи, інтерв'ю / О.Б. Фельдман // Асоціація національно-культурних об'єднань України. – К., 2001. – 40 с.
13. Херлихи П. Одесса. История: 1794-1914. / П. Херлихи. – Одесса : Оптимум, 2007. – 576 с.
14. Шкляр Л.Є. Етноконфліктний потенціал в Україні: особливості, характер, типи / Л. Є. Шкляр // Етнополітичні конфлікти в посттоталітарному просторі. – К., 1999. – С. 97-100.

Стаття посвячена аналізу міжетнічних відносин і факторів виникнення міжетнічних протиріччів Одеського регіону в кінці XVIII – середині XIX вв. Розглянуті ключові моменти взаємодії народів і народностей регіону і описані їх основні характеристики.

The article is devoted to the analysis the factors of inter-ethnic relations and the emergence of inter-ethnic conflicts of the Odessa region in the end of XVIII – the middle of the XIX century. Considered the key points of interaction between peoples and nations of the region and outlines their basic descriptions.